

ezután könnyebb dolga, mert Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna megtették az első, úttörő lépést, s az adatgyűjtést köve-

tően vállalkoztak az első összegző-elemző munkára.

Demeter Júlia

KATONA ISTVÁN: A KALOCSAI ÉRSEKI EGYHÁZ TÖRTÉNETE, I.

Fordította Takács József, sajtó alá rendezte, az előszót és a kiegészítő jegyzeteket írta Thoroczky Gábor, Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 2001, XXX + 303 l., VIII t.

Hazánk második érsekségének története a magyar államalapítás koráig nyúlik vissza. A kezdetek vitatott kérdései miatt ugyanakkor történelmi vonzereje nem marad el az első főegyházmegye, Esztergom mögött. A millenniumi esztendő alkalmával két kiadvány is napvilágot látott Kalocsa múltjáról. Egy tanulmánykötet új kutatási eredményekről ad számot (*Kalocsa történetéből*, szerk. KOSZTA László, Kalocsa, Kalocsa Város Önkormányzatának kiadása, 2000), míg az alább ismertetendő könyv egy latin nyelvű összegzés első, középkori tárgyú részének fordítása. A végeredmény azonban messze túlmutat a magyaráton: az előszó, a kibővített jegyzetapparátus a jelenkor tudását közvetíti. Mindezeknél fogva az igényes kivitelezésű kötet nem egyszerűen tudománytörténeti érdekesség, hanem két kor, a 18. és a 20. század ismereteit tükrözi. Ezen időbeli kettősség alapján érdemes tekinteni a kalocsai érseki egyház történetére, a mű keletkezési körülményeire.

Katona István (1732–1811) historiográfusunk egyik legjelentősebb alakja volt. Az egykori jezsuita pap-tudós 1800-ban jelentette meg *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae* címmel a fordítás alapjául szolgáló munkát. E könyv annak a páratlan ütemű tudományos fejlődésnek volt az egyik gyümölcse, amely a 17. század végétől kiindulva létrehozta a kritikai

magyar történetírást. Hevenesi Gábor 1695 táján közzétett felhívása, amely az egyháztörténeti források összegyűjtésére buzdított, a tudomány minden ágát serkentő programmá nemesedett. Hatalmas szellemi energiák szabadultak fel, amelyek hamar átszakították a hirdetményben foglalt tematikai gátakat. A vezető szerepre jutott Jézus Társaság tudósai ez idő tájt pótolták a politikatörténet hiányosságait a régmúlt legnagyobb forráscsoportját kitevő okleveles anyag beemelésével. Írói magatartásukra ezért a kútfők terjedelmes idézete lett jellemző, illetve az, hogy mind királyság-, mind egyháztörténeti munkáik valójában politikai történelmet adtak. 1741-ben Péterfy Károly jelentette meg a római katolikus egyház magyarországi zsinatainak szentelt könyvét (*Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata*, Posonii, 1741). Schmitth Miklós egyik műve Esztergom érsekeit (*Archi-Episcopi Strigontenses compendio dati*, Tyrnaviae, 1752), a másik az egi főpapokat vette sorra (*Episcopi Agrienses*, I, Jaurini, 1763). Jelentős hatással volt még a hazai fejlődésre az olasz jezsuita, Daniel Farlati nyolckötetes *Illyricum sacrum* (Venetiis, 1751–1815): a tenger-melléki egyháztartományok históriája számos magyar vonatkozású adattal állt elő. A korszak historiográfiáját szintén két jezsuita író, Pray György és Katona István

életműve tetőzte be. Pray ötkötetes király-ságtörténelmén (*Annales regum Hungariae*, I–V, Vindobonae, 1763–1770) s több kritikai értekezésén túl összeállította az esztergomi és a kalocsai érsekség, illetve az alájuk tartozó püspökségek archontológiáját (*Specimen hierarchiae Hungaricae*, I–II, Posonii–Cassoviae, 1776–1779). A leg-részletesebb összefoglalás mégis Katona István nevéhez fűződik. Negyvenkét kötet-re rúgó fő műve (*Historia critica*, I–XLII, Pestini–Posonii–Cassoviae–Budae, 1778–1817) a magyar történetírás legnagyobb egyéni teljesítménye, még ha a roppant terjedelem jelentős részét kútfőidézetek teszik is ki. Könyvsorozata a honfoglalástól 1810-ig öleli fel a magyar múltat. Mindebből látszik, hogy Katona a maga korában teljesnek tekinthető forrásalaposzottsággal készíthette el magas színvonalú egyháztörténetét, amely kidolgozottságában, tudományos értékében messze meghaladja Péterfy, Schmitth, Pray hasonló témájú műveit.

A Kalocsa-történetet földrajzi áttekintés, a vidék őslakosságának sorra vétele, valamint a plébániák ismertetése vezeti be. A tényleges történeti rész három nagyobb egységre tagolódik, a kalocsai püspökök, a bácsi érsekek, illetve 1135-től a kalocsai és bácsi érsekek korára. E felosztásban Katona István mára már túlhaladott elmélete öltött testet, miszerint Szent László a Szent István-i alapítású püspökség területén hozott létre egy új egyházmegyét. „És mivel sehol egyetlen bácsi püspököt nem találunk, ez a szék mindjárt kezdetekor nem püspöki, hanem érseki volt.” (95.) Az egyesítést II. Béla király 1135-ös intézkedéséhez köti, ugyanakkor nem vitatja az első kalocsai főpásztor, Asrik érseki rangra emelkedését. Az Anasztáznak is nevezett

egyházi férfiú tetteit jórészt Hartvik 1097 után szerkesztett Szent István-legendája alapján adja elő, de hasznosítja az 1015-re keltezett pécsváradi oklevél adatait is. Jóllehet az érsekséggé válás idejéről, okáról ma sincs tudományos közmegegyezés, de bizonyos, hogy a bácsi és a kalocsai székhely nem két külön egyháztartomány központja volt. Két külföldi forrásadat már 1050-ből említi György kalocsai érseket. Ezt a két híradást ugyan még nem ismerhette Katona, ám a rendelkezésére álló okmányokban sem mindig igazodott el. Egy újkori hamisítványból életre hívta a sosemvolt Esterházy Albert érseket (vö. Georgius GYÖRFFY, *Diplomata Hungariae antiquissima*, I, Bp., 1992, 435). Tévedését némileg menti az a körülmény, hogy az oklevelek jelentős hányada kései másolatban maradt ránk, amely esetekben nem segíthetett a középlatin paleográfia.

Katona István a nagyobb egységeken belül a főpapok méltóságviselése alapján tagolta előadását. Eljárása a *Historia critica* köteteiből ismert gyakorlatot követte, azzal a különbséggel, hogy itt nem királyok, hanem érsekek ideje szerint szakaszol. Különös tisztelettel, de kritikával használta a *Specimen hierarchiae Hungaricae*. Az egyik 12. századi esetben megfordította a Pray által felállított sorrendet és III. Pál érseket I. Péter elé helyezte (108–110). Az újabb kutatás őt igazolta (UDVARDY József, *A kalocsai érsekek életrajza, 1000–1526*, Köln, 1991). A szerző másutt is szép példáját adva forráskritikai érzékének, egy főpapot törölt a méltóságok közül. Schmitth 1752-es esztergomi érsekségtörténetében bukkant fel Guillelmus (Vilmos), akit két pápai irat említ, „G.” és „V.” kezdőbetűvel jelölve (*i. m.*, 30–31). Más korabeli okmányok alapján

Katona arra a helyes következtetésre jutott (117–121), hogy Vilmos soha nem is létezett, a rá utaló kezdőbetűk elírás révén keletkeztek; valójában János értendő rajtuk, aki Asrik után másodikként Kalocsa érseki székből Esztergoméba ült át. A káptalan által támogatott János, Imre király párthíve másfél évig kemény küzdelmet folytatott a szintén esztergomi primátusra pályázó Kalán pécsi püspökkel, a suffraganeus püspökök jelöltjével, aki az új uralkodó, II. András bizalmasa volt. Az érsekválasztási vita fordulatai III. Ince pápa leveleiben maradtak fenn, s itt is teljes terjedelemben olvashatók. Katona ugyan nem tért ki arra, milyen politikai megfontolásból döntött a pápa János felszentelése mellett 1205 őszén, de ő mutatott rá a káptalan választási jogának elsőségére. „Ha igaz volna, amit az esztergomi érsek tartománybeli püspökei főntebb mondtak, ti. hogy a kereszténység [hazai] megalapításától kezdve a szuffraganeusok a kanonokokkal együtt választották az érsekeket, akkor már Imre király előtt létezett volna ez a jog.” (128.) A 13. századtól kezdve jóval több forrás őrződött meg, így a korszak legjelentősebb kalocsai érsekéről, a muhi csatában hősi halált halt Ugrinról is gazdag, árnyalt képet kaphatunk. III. Honorius és IX. Gergely pápa üzenetei szólnak Ugrin diplomáciai tevékenységéről, az eretnekek elleni küzdelmekről, valamint Kalocsa területi gyarapodásáról, ami a szerémi püspökség felállításával jött létre. Olvashatók még a tájárjárás idején élt Rogerius nagyváradi kanonok és Tamás spalatói főesperes elismerő szavai a főpap helytállásáról, s a forrásait bőven beszélgető Katona István is tisztelettel emlékezik róla. „Nagy ékessége a kalocsai egyháznak! Ha harci erényben

több hozzá hasonló lett volna, a tatárok nem mérhettek volna olyan csapást Magyarországra, melynél nagyobbat nem szenvedett soha!” (158.) Csak nembeli Ugrin utódai sűrűn váltották egymást, ám mégsem oly gyakorisággal, ahogy azt Katona vélte. Smaragd érsek bemutatásakor ugyanis cserbenhagyta kritikai érzéke s egy névrövidítés rossz „Imre” feloldásával újabb nem létező kalocsai főpapot állított elő. Az egyházmegye másik kiemelkedő főpásztorának méltóságviseléséről ugyanakkor igényes válogatást szerkesztett. XXII. János pápa, I. Károly magyar király oklevelei szemléltetik Jánki László pályafutását, aki ferences szerzetesből lett kancellár, illetve kalocsai érsek. Katona István közli László avignoni felszólalását, amely a pápa és a ferencesek közötti vitában hangzott el. XXII. János a krisztusi és az apostoli szegénységről kérte ki a főpap véleményét, aki korábbi rendtársaival szemben a pápa mellett foglalt állást (195–196). A jezsuita történetíró másutt a 14. század közepi érsekváltást kiadatlan iratok alapján pontosította. Gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök bocsátotta Katona rendelkezésére a szentszéki levéltárban készített másolatait, amelyek Vásári (Monoszlói) Miklós és Lackfi Dénes 1349–1350 közötti gyors emelkedéséről tanúskodnak. Miklós a zágrábi püspökségből jutott Kalocsa, onnan Esztergom érsekségébe, Dénes pedig Zágrábban, majd Kalocsán töltötte be Miklós megüresedett székét (208–211). Hunyadi Mátyás királysága alatt Várdai István személyében az első kalocsai érsek kapott bíborosi kinevezést. Mátyás király és II. Pius pápa (Aeneas Sylvius Piccolomini) e tárgyban folytatott üzenetváltása a humanizmus korának érdekes diplomáciatörténeti fejezete (238–

247). A Mohács előtti időt tárgyaló részekben egyre több fontos elbeszélő forrás követelt helyet magának. A kor ráadásul a 16–18. századi írók figyelmét is felkeltette. Így a nagyműveltségű Váradi Péter érsek Mátyás király előtti megbecsültségéről, majd kegyvesztettségéről Antonio Bonfinit faggatja Katona, de idézi még Révay Péter és Timon Sámuel gondolatait. Amint 1241-ben Muhi, úgy 1526-ban Mohács is egy jelentős kalocsai érsek életét követelte. Tomori Pál alakja Ludovicus Tubero, Istvánffy Miklós, de főképp Brodarics István leírásában elevenedik meg. A végzetes kimenetelű csata elemzésekor megkerülhetetlen hadvezéri felelősség kérdését, s a kötetet így zárta le a szerző: „Bár Tomorit [...] méltányosan ki lehet menteni, de a kárt, melyet ez a vereség érseki egyházának okozott, immár harmadik évszázada nem lehetett még teljességgel helyrehozni. Egyetlen egyházmegye sem szenvedett Szulejmántól akkora károkat, mint a kalocsai és a bácsi [...] mindkét káptalant úgy szédülte, hogy a kalocsait csak két évszázad után részlegesen, a bácsit a mai napig sem állították helyre.” (295.)

A *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae*t az 1970-es években fordította le Takács József (1901–1975) kalocsai gimnáziumi tanár, aki pályafutását a helyi jezsuita középiskolában kezdte. Munkájának értékét növeli, hogy Katona írói módszere, a Jézus Társaságban meghonosodott forrásidéző gyakorlat az eredeti szöveg nyelvhasználatbeli sokszínűségéhez vezetett: a 11–15. századi magyarországi és szentszéki középlatinság, a humanista stílus, Katona 18. századi nyelvezete mind külön kihívást jelentett.

A fordítás filológiai és medievisztikai ellenőrzését Thoroczkay Gábor végezte el.

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán oktató, alapos felkészültségű középkortörténészre nemcsak kiadói feladatok vártak: a szöveggondozáson, a szakkifejezések pontosításán túl először írt és Katona István jegyzeteit egészítette ki. A bevezető négy részből áll. Először a nagy jezsuita tudós életútját és munkásságát ismerteti. Ezt az érsekségtörténet 19–20. századi historiográfiájának áttekintése követi. A harmadik rész az egyházmegye államalapítás-kori kezdeteit taglalja, ahol Thoroczkay saját kutatási eredményeire is támaszkodva igazít el a szakmai vélekedések között. Számos elmélet szól arról, miként jött létre a fiatal Magyar Királyságnak rövid időn belül két metropolíája, holott a korban az „egy ország – egy érsekség” pseudo-isidorusi elve uralkodott. Thoroczkay Gábor itt is következetesen bírálja Koszta László elméletét a Kalocsára visszatérő Asrik autokefal (egyháztartomány nélküli) érsekségéről, a Hartviknál szereplő *pallium* főegyházmegyei hatalomra utaló jelentésére figyelmeztetve. Végül a kiadás szempontjait ismerteti röviden. Thoroczkay elismerésre érdemes munkát végzett a jegyzetek továbbbírásával. Ennek eredményeképpen olykor terjedelmes apparátusok születtek Katona esetleges tévedéseit helyreigazítandó, a legújabb kutatásról is tájékoztatva. A tárgyi korrekciók azonban nem csökkentik a Mester érdemeit: éppen ezek révén válhat a jelenkori tudomány hasznos, gyakran forgatott tételévé Katona István műve, amit alapos bibliográfia zár.

A kötetet Romsics Imre múzeumigazgató szerkesztette. Az amúgy szép kivitelű könyv összeállításában akad némi kifogásolnivaló. Egyfelől a képtáblák két csoportja fordított sorrendben került a lapok közé, másfelől logikátlan eljárás a közép-

kori tárgyú térképeket az újkori rész megjelenésére halasztani (azóta megjelent: *A kalocsai érseki egyház története*, II, ford. TAKÁCS József, s. a. r. THOROCZKAY Gábor, Kalocsa, 2003, 376 l., 2 melléklet – a szerk.). E hibák mindazonáltal nem érintik

a mű eszmei értékét. Takács József fordítói munkája, Thoroczky Gábor szöveg-gondozása, jegyzetelése méltó tisztelgés Katona István emléke előtt.

Szabados György

ÉDER ZOLTÁN: TÚL A DUNA-TÁJON. FEJEZETEK A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET EURÓPAI KAPCSOLATAI KÖRÉBŐL

Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1999, 312 l. (Mundus Új Irodalom, 9).

Éder Zoltán az 1972 és 1998 között készült tanulmányaiból válogatott új kötetbe, az írások zöme az 1986–1997 közötti évekből származik. A szövegek műfaja vegyes, a hosszabb terjedelmű tanulmányok mellett a néhány lapos ismertetés, a szövegkiadáshoz készített bevezetés és a Szabó T. Attilát 75. születésnapján köszöntő megemlékezés-pályakép is olvasható a könyvben. Ami az írásokban közös, hogy Éder Zoltán mindig olyan témára hívja fel figyelmünket, amely napjaink kutatásainak háttérében, sőt szinte a kullisszái mögött zajlik. Ilyen témák a magyar nyelvű utazási irodalom története, a nyelvtanok és szótárak nyelvtudománytörténeti és tudománytörténeti szerepe, Révai stilisztikai kézikönyvének helye a korabeli tudományos irodalomban, Vályi Andrásnak, a pesti egyetem magyar tanzéke első oktatójának a magyar nyelv tanításának módszertanáról szóló könyve, Gyarmathi Sámuel *Nyelvmestere* és Verseghy nyelvtudományi művei.

Első olvasásra is látszik – amint Éder Zoltán munkásságát ismerve tudható –, hogy szövegekkel dolgozó, azokat kiadó filológus készítette e tanulmányokat, mert a források pontos bibliográfiai hivatkozásai mindenütt megtalálhatók, s lehetőség

szerint az eredeti, korabeli kiadásokat forgatta a tanulmányok írója. Olvasás közben megérezzük a szerzőben lakó tiszteletet a szövegek iránt, az egyes homályba merülő művek újra megtalálása felett érzett örömet és ezzel együtt az egyes szövegek mély ismeretét. A filológus érdeme, hogy a szövegeket mindig eredeti nyelven idézi, amikor szükséges, a magyar fordításukkal együtt, hogy az olvasó is részese lehessen egy-egy filológiai érv megfontolásának, egy-egy tudománytörténeti döntésnek.

A tanulmányok sorát egybekapcsolja, hogy mindegyik témája a régi magyarországi műveltségbe nyúlik vissza. Legtöbbjük a 18. század végének, a 19. század első évtizedeinek a nyelv formálására, újjítására törekedő erőfeszítéseit vizsgálja. Ekként kerül szóba Sajnovics *Demonstratio*-ja, Révai stilisztikai kézikönyve, Verseghy *Proludiuma*, nyelvtanai (1805), nyelv-művelő kézikönyve (posztumusz, 1826), Teleki József és Teleki László nyelvtudományi értekezései, Éder József Károly és írásain keresztül Benkő József nyelvészeti munkássága, törekvései. A vizsgált témák és azok filológiai, tudománytörténeti megközelítései mind nagyon fontosak napjaink kérdésfelvetéseit tekintve, mert a nyelv-